

הציונות בתמונות

120 שנות צילום בקרן קימת לישראל

לעבודה! חברות גרעין "במעלה" ליד קריית ענבים, 1937 (צילום: אברהם מלביסקי, ארכיון צילומי קק"ל)

היהודית בפלשתינה וחיי האיכרים והנוער. (י' הלחמי, ויהי מה, פרקים בדברי ימי הסרט הארצישראלי, האוניברסיטה העברית, תשנ"ה, מתוך: Die Welt, 3, 47, 24.11.1899)

"הצילום הציוני" התחזק עם הקמת קרן קימת לישראל בקונגרס הציוני החמישי בבזל (1901) ועם דרישת הממסד הציוני לדימויי תעמולה חזותיים. הצילום הפך בעת ההיא לאייקון חזותי ציוני מרכזי. הדגש היה על יצירת תרבות יהודית ציונית חדשה ברוח משנתו של אחד העם. מרטין בובר, פילוסוף ומנהיג תרבות, הציג בקונגרס הציוני עמדה שלפיה האומנות היא כלי לבניית לאומיות חדשה. הוא קרא ליצירת דמות אנושית מודרנית – דמות הצבר, שתחליף את הדמות הרומנטית שנשקפה בצילומי התקופה. סוגת צילום זו ביססה לעצמה אחיזה בראשית המאה ה-20 עם עלייתם של צלמים מקצועיים שהגיעו לארץ

"הצילום הציוני" החל כבר בסוף המאה ה-19 עם צלמים שהגדירו את עצמם כציונים והגיעו במהלך ימי העלייה הראשונה (1881-1904).

בנובמבר 1899 פירסם אברהם נויפלד, ציוני מורשה, בעיתון Die Welt "תוכנית כללית לתצוגות ציוניות". התוכנית כללה הצעות לשימוש בעזרי אור וקול בתעמולה הציונית בצירוף טכניקות ותכנים לשקופיות, סרטים ותקליטים:

נופי פלשתינה, תצלומים של מפעלי ציבור, בניינים ונופים במושבות, דיוקנים של מנהיגים יהודים וציונים מפורסמים, איורים לתנ"ך, תמונות וטיפוסים מהקונגרסים הציונים, תצלום מניה של הבנק היהודי להתיישבות, המחשת העוני והמצוקה של היהודים במקום מושבם כעת, באמצעות תמונות של דירות וטיפוסים. ובניגוד להן, תמונות של ההתיישבות

אשה עובדת על מכונה חקלאית, 1942 (צילום: זולטן קלוגר, ארכיון צילומי קק"ל)

הצילום המוזמן בארץ. הן הזמינו את העבודות וקיבלו בעלות על התשלילים ועל זכויות היוצרים. עקרונות אלה הכתיבו את תפיסת הדימוי הצילומי בארץ ואת מקומם של הצילום ושל הצלמים במרחב התרבותי המקומי. המוסדות הלאומיים יצרו הסדר שחייב את הצלמים להפקיד בידם את התשלילים. הצלמים נדרשו לוותר על זכויותיהם כיוצרים (אם כי הותר להם להכין לעצמם העתקי נגטיב) כדי שהמוסדות יוכלו לעשות שימוש בתשלילים גם בעתיד:

הננו להודיעכם כי [...] אין אנו שולחים צלמים על חשבוננו לסייר את הארץ, כדי לחסוך בהוצאות. כל צלם וצלם המעוניין בעבודה אצלנו נוסע על חשבוננו ועל דעת עצמו ורק אחרי כן הוא מביא את פרי עבודתו לפנינו, בלא להתחייב מראש על כמות הצילומים שנקנה ממנו. (1940, 6.12, ארכיון קק"ל)

תעמולה בתמונות

תקופת זוהר במחלקת הצילום של קק"ל והקרנות הציוניות הייתה בשנים 1924-1948. הצלם שמואל יוסף שווייג היה הצלם המרכזי שעבד עם קרן קימת בשנים 1925-1933. בשנת 1933 עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, הגיעו לארץ צלמים מקצועיים, רובם ממרכז אירופה. הם החזיקו בתפיסות צילום שהתפתחו בגרמניה, ברוסיה ובארצות הברית בשנות העשרים. במרכזן בלטה תפיסת "האובייקטיביות החדשה" שהתאפיינה במבט ישיר וביצירת דיוקנאות דרמטיים. היא חפפה בצורה אסתטית מקסימלית את הבניית דמותו של "היהודי החדש" בארץ. ציוד הצילום הקל (מצלמות Leica ו-Rolleiflex) וסרטי הצילום ה"מהירים" איפשרו לצלם תמונות ספונטניות יותר, בתנועה ובזוויות משתנות. צלמים אלה פעלו בשירות הקרנות הציוניות בעיקר עד קום המדינה.

אנשי מחלקת התעמולה של המוסדות הלאומיים (קק"ל, קרן היסוד והסוכנות היהודית) הבינו את הצורך ליצור ארכיון

צלמים מקדמים את פני העולם הראשונים מקפריסין, חיפה 1949 (צילום: פרד צ'סניק, ארכיון צילומי קק"ל)

במסגרת העלייה השנייה בעיקר מרוסיה. ציוד הצילום הכבד, תשלילי הזכוכית ורגישות נמוכה לאור חייבו צילומים מבוימים וקבוצתיים במרחב תכנית הנוף הארצישראלית.

בראשית דרכה קק"ל עשתה שימוש בצילומים עיתיים (צילומים שלא הוזמנו מראש על ידי המוסדות) של צלמים שפעלו בארץ, בהם לאו קאן (1912). עם הקמת היישובים בעמק יזרעאל, גדול מבצעי גאולת הקרקעות של קק"ל, התגברה גם פעילות הקרנות הציוניות. לצורך הפקת תצלומים רבים ומגוונים תחת מחלקת "שירות התמונות" נשכרו חלק מהצלמים המקצועיים שפעלו בארץ באותה תקופה, בעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה. ב-18.9.1924 הוחלט בדירקטוריון קק"ל על שינוי מבני של הלשכה הראשית והוא הועמד על ארבעה אנשים: קרקעות, כספים, כוח אדם, תעמולה ועיתונות. כחלק משינוי זה הוקם ארכיון הצילומים של קק"ל. גם בקרן היסוד ובסוכנות היהודית הוקמו מחלקות תעמולה. התצלומים נועדו לצורך הפקת עלונים, כרזות וכולים, ולהקרנה בכינוסים ציוניים ובקרב הקהילות היהודיות בתפוצות. התמונות שימשו להכשרת הלבבות ולהגברת האהדה לנושא הציוני בקרב יהודי העולם ורתמו את הקהילות היהודיות לסיוע כספי בתרומות.

יחסי ממסד – צלמים

שיתוף הפעולה בין קרן היסוד לקרן קימת ובזמן מסוים גם ביניהן לבין הסוכנות היהודית הביא את הקרנות לשלוט בשוק

מבט על נהלל, 1946 (צילום: זולטן קלוגר, ארכיון צילומי קק"ל)

חיילים של הצלם הלמר לרסקי וסדרת תצלומי אוויר של זולטן קלוגר מתוכנית התיעוד הראשונה של קרן היסוד בעזרת חברת הטייס "אווירון" מ-1939. הצגת תצלומים אלה בתערוכה נועדה להראות את הארץ בשיממונה ובהזנחתה, כפי הייתה לפני שהחלה ההתיישבות. תמונות הנוף (מהאוויר) מראות את השינויים הגדולים ואת הנטיעות שהפכו את הישימון לגן פורח. להצגת התערוכה קדמו ויכוחים אידיאולוגיים אם יש מקום להציג תערוכה תעמולתית במוזיאון לאומנות, אך לבסוף התערוכה הוצגה ואף נרדה לאחר מכן והוצגה בחיפה, בירושלים, ביוהנסבורג, בניו יורק, בבזל (במסגרת הקונגרס הציוני, 1946), בכאונס איירס וחלקים ממנה אף במקסיקו.

קק"ל הזמינה גם סרטי תעמולה ועבדה עם צלמים כמו הלמר לרסקי שצילם עבור קק"ל, קרן היסוד וההסתדרות מספר סרטים ובהם: "עבודה" (1934), "מנגינה עברית" (1935), "ילדי השמש" (1940), ו"אדמה" (1947). צלמים נוספים היו: ברוך אגדתי "זאת היא הארץ" (1935), וולטר קריסטלר שצילם את "עמק זבולון" ו"מואדי חווארית לעמק חפר" (1935). ב-1935 הופק על ידי לאו הרמן הסרט העלילתי-תעמולתי "לחיים חדשים". סרטי קק"ל שמורים היום בארכיון ע"ש שפילברג באוניברסיטה העברית.

'זאת ארצנו!' – ייצוגה של הארץ בתצלומי קק"ל

שלושה נושאים מרכזיים נבחרו לייצוג הרעיון הציוני: המרחב האידיאלי – במרכזו הוצגה הארץ כמקום של איכרים וכפריים החורשים את האדמה ולצדם נטיעת עצים, בעיקר על ידי ילדים שמשמשים כמכשירים לשינוי פני הארץ. מוטיב היער והעץ הפך להיות שכיח, שכן הנוף המכוסה ביערות נטועי אדם

ציוני-צילומי גדול ככל האפשר. בפגישה שהתקיימה בתאריך 14.4.1937 בין נציגי קק"ל לבין נציגי קרן היסוד, נדונו "העקרונות הפרינציפיוניים של שיתוף הפעולה בין הקרנות". ארכיוני הצילומים של קק"ל, קרן היסוד והסוכנות מרכיבים מכאן מטא-ארכיון של "הצילום הציוני".

במסגרת הסכם שיתוף הפעולה של קרן היסוד עם קק"ל לשם "שכלול שירות התמונות", התבקש יוסף גל-עזר, מנהל מחלקת הצילום בקרן היסוד (1921–1945), לשים לב לכל מאורע חשוב שהתרחש בחיי הארץ כדי להקדים ולהזמין את הצילומים הרצויים. העשייה הצילומית עקבה אחר הפעילות הפוליטית והחברתית של הקרנות. מחלקות הצילום ישבו בתוך מחלקות התעמולה (הסברה) והיו גופים עצמאיים ששירתו את מחלקות האם. יוסף גל-עזר כותב במזכר על "תערוכות צילום כאמצעי תעמולה", בעקבות תערוכה שהוצגה בפריז ב-1937 ולקראת הכנת תערוכת "ארץ ישראל" בניו יורק ב-1939:

הגעתי למסקנה כי תערוכות צילום מביאות תוצאות, ובלי הרבה הוצאות, ככה שנוכל לעשות במדינות רבות, וגם צריך. יש להבחין רק איפה צריך תעמולה ישירה ואיפה תעמולה עקיפה. [...] תערוכות צילום מצליחות הרבה יותר מתערוכות תעמולה עם דיאגרמות ופרסומות, ויכולות להביא מבקרים רבים. (ההדגשה במקור 21.1.1938, אצ"מ)

בתערוכת התעמולה "לנשק ולמשק – פני ארץ ועם" שהוצגה ב-1943 במוזיאון תל אביב וכללה תוכניות אדריכליות, תרשימי סטטיסטיקה ודיאגרמות, פסל של חיים ויצמן ופסל "אב טיפוס" של חלוץ, הוצגו גם עבודות צילום בהן: עבודות מונטאז' המורכבות מצילומי הקרנות הציוניות, צילומי דיוקנאות

רועה ועדר הכבשים בכפר גלעדי, 1934 (צילום: יוסף שוויג, ארכיון צילומי קק"ל)

הדימויים המצולמים והזוויות האייקוניות

הדימויים המצולמים של תחילת המאה ה-20 נגזרו ברובם מהביקוש הגדל של המדיניות הציונית, והם צריכים להיקרא בעזרת הקודים התרבותיים של תקופתם. הקודים היו רוויים בסימבוליקה דתית-מקראית בשילוב סימבוליקה דתית-חלוצית, "דת העבודה", שדחתה כל סממן גלותי כולל לכוש ושפה (יידיש), וכללה שירים עבריים, מחולות וריקודים אקסטטיים עם רדת החשיכה על שדות העמק, ישובים הנושאים שמות הלקוחים מהתנ"ך או מייצגים משמעות חיבור לטבע ולאדמת הארץ.

הדימוי, שהחליף את הכאפייה והיה סימן היכר לארגון "השומר" בראשית המאה ה-20, היה פחות רומנטי ויותר ארצי. הוא כלל בגדי עבודה ובלורית שיער ללא כיסוי ראש שהפכו לסממני דמות "הצבר" ודימויים כגון: דימוי המרגלים נושאי אשכול הענבים, עבודה בשדה, בכניין ובמחצבה, קטיף תפוזים, בציר ענבים, נשים עובדות כגברים בכמיהה לשוויון, מגדלי מים, שערי כניסה ליישובים, ילדים נוטעים בט"ו בשבט, הבאת הביכורים בשדות הקיבוץ בחג השבועות, הפסקת האוכל של העובדים בשדה או במחצבה או בכביש, בגדי חלוצים – מכנסיים קצרים וגופייה, ומצד שני גם בתי תמחוי ותבשיל של היישוב הישן. הקמת ערים חדשות כתל אביב וביסוסן של הקיימות (ירושלים, חיפה) לוו בסדרות של תצלומי בניית מבנים, סלילת כבישים ומבנים שלמים ברחובות נטועי עצים.

המבט הצילומי האייקוני של צלמי קק"ל שהתפתח בשנות השיא היה בעל שתי זוויות מרכזיות, מלמטה למעלה ומלמעלה למטה. החלוצים והחלוצות צולמו מזוויות שהפכו אותם ל"אלילים" והאדירו את כוחם ויופיים של אנשי העמל עובדי האדמה. לצדם ובמתכונת צילומית דומה הופיעו צילומי בניינים שנועדו

עונת האבטיחים בשרון, 1930 (אברהם מלבסקי, ארכיון צילומי קק"ל)

שימש עדות חיה לגודל מפעל הפרחת השממה. מרחב השממה – מול המרחב האידילי (הכפר והיער) הציגה קק"ל את האנטיתזה – "השממה" הקדם ציונית בצבעים קודרים. השממה חפפה למדבר, לביצה ולקדחת וכמו שכתב המשורר שאול טשרניחובסקי: "הוי ארצי! מולדתי! / הר טרשים קרח". השממה הייתה כתפאורה שעליה נבנה הסיפור של עיצוב המרחב הציוני.

עמק יזרעאל – זכה לייצוג חזותי בולט במרחבי השממה שזכו לגאולה בזכות קרן קימת. העמק הובלט יותר משאר חבלי הארץ אבל הוא לא היה היחיד. הושם דגש על מאבק החלוצים בשממה, ייבוש הביצות ושינוי פני נוף המרחב המקראי על ידי האדם. עמק יזרעאל הוא הציר המרכזי שעליו נסובה התעמולה החזותית של הקרנות הציוניות בשנים 1921-1936. בשנים 1936-1939 החליף סיפור הקמתם של 53 יישובי "חומה ומגדל" את הסיפור החזותי המרכזי של התעמולה, אך בשנים 1939-1948 שבו העמק ויישוביו להיות הציר החזותי המרכזי.

הצבת מגדל התצפית בבית יוסף, 1937 (צילום: אברהם מלבסקי, ארכיון צילומי קק"ל)

החולה, 1937 (צילום: זולטן קלוגר, ארכיון צילומי קק"ל)

ילד בעין חרוד, 1925 (צילום: יוסף שוויג, ארכיון צילומי קק"ל)

ממונופול הקרנות הלאומיות, התבסס במסגרת מחלקות צילום מיוחדות במוסדות ובתאגידים. על מפת הצילום הופיע דור חדש של צלמי עיתונות, צלמי מוסדות וצלמים צבאיים, שמילאו את המאגר החזותי הישראלי בצילומיהם החדשים ויכלו להתמודד עם תחרות. נוסדה לשכת העיתונות הממשלתית (לע"מ) וצלמי עיתונות רבים תיעדו את האירועים החשובים והפיצו את צילומיהם. הסוכנות היהודית גם היא הפעילה מחלקת צילום ששימשה את ההסברה הישראלית ועמדה בתחרות עם מחלקות התמונות של הקרנות.

באותן שנים העלו קרן היסוד, קק"ל והסוכנות היהודית הצעה לאחד באופן חלקי את שירותי הצילום של שלושת המוסדות כדי למנוע כפילויות, אך האיחוד לא יצא אל הפועל מסיבות אישיות וארגוניות. שירותי מחלקות הצילומים המשיכו לפעול עוד כעשרים שנה כארכיון היסטורי, שעיקר פעילותו שיעתוק תצלומים ישנים. ארכיון הצילומים של קק"ל נשאר בידי קק"ל, חלקים מאוסף קלוגר נמסרו ללע"מ ולגנזך המדינה וב-1981 הועבר אוסף הצילומים של קרן היסוד לארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ). ארכיון הצילומים של קק"ל מכיל כיום למעלה ממיליון וחצי תצלומים בשחור-לבן ובצבע המייצגים את תולדות הצילום בארץ – החל בצילום על גבי לוחות זכוכית, דרך צילום על גבי תשלילים (פילמים) ועד לצילום הדיגיטלי. כ-50,000 תצלומים היסטוריים ועכשוויים הועלו לאתר קק"ל. רוח הצילום בארכיון הצילומים של קק"ל נושאת עמה את רוח הזמן הרומנטית, האידיאלית והמודרניסטית של הימים ההם, והיא מה שאנו מכנים בציניות מהולה בכמיהה – נוסטלגיה.

להאדיר את הבניה היהודית. הצלמים הציונים אימצו זוויות צילומיות שהיו נפוצות באותן שנים גם בתעמולה הרוסית והגרמנית. היישובים החדשים צולמו מלמעלה כדי לתת מבט על של הישוב המתהווה. עד 1936 הם צולמו ממגדלי המים, ובשנים 1936-1947 הצלם זולטן קלוגר ביצע סדרות צילומי אוויר ממטוס שאפשרו נקודת מבט נוספת של שליטה על הארץ.

1948-2021 – סוף דבר ודרך חדשה?

בזמן מלחמת העצמאות המשיכו הקרנות הציוניות לשלוח אלפי צילומים למען עידוד הקהילות היהודיות בגולה. עם הקמת המדינה התחיל פרק חדש בתולדות הצילום בארץ. פחת הצורך בכמות כה גדולה של צלמים לצרכים הלאומיים של הקרנות. הקרנות צמצמו את פעילותן והתירו את הרסן מעל אופיו של הצילום. עד 1948 הקרנות הכתיבו את אופי הצילום המוזמן על ידן, אך מ-1948 הצלמים פעלו גם באופן עצמאי או במסגרת גופים אזרחיים ותקשורתיים. עם זאת מכבש האידיאולוגיה הציונית לא איבד מתנופתו וגלי ההדף של הקמת המדינה נשאו את הסגנון הלאומי המגויס כמעט לכל אורך התקופה עד תום מלחמת יום הכיפורים (1973).

בתקופה זו היה צורך בהצגת המציאות החדשה לרבות נושאים קשים ודינמיים כגון עלייה המונית, המצב הביטחוני, הכלכלי והחברתי המשתנה וייצוג החיים הממלכתיים. הצילום הישראלי החל להתפתח בתחומי צילום העיתונות, הפרסומת וההסברה, במסגרות מוסדיות וגם פרטיות. הצילום התעשייתי וההסברתי שנלווה לפרויקטים הלאומיים הגדולים והיה מנותק ומשוחזר

צילומים, צלמים וארכיון

ראש אגף התעמולה של קק"ל בשנים 1926-1928 היה יוליוס ברגר, ולצדו פעלו נתן ביסטריצקי, מאיר האזרחי ופרץ לאין. החל משנת 1945 ניהלו את הארכיון אמי הרמן ופרידה שורץ, משנות השבעים סימה זליג ופנינה לבני והיום אפרת סיני. בין הצלמים המרכזיים בשנים 1924-1948 היו: שמואל יוסף שוויג, אברהם מלבסקי, לזר דונר, זולטן קלוגר, יעקב רוזנר, טים (נחום) גידל. הצלמים המרכזיים בתוך מחלקות ההסברה בשנים 1948-1973 היו: פרד צ'סניק, אדי הירשביין, ורנר בראון, פריץ שלזינגר, אלכס סטרז'מייסטר ודוד חריס. בשנים 1973-2000 פעלו: דב דבנאי, דויד הירשפלד, ג'ו מלקולם, סוכנות פלאש 90 וישראל סיני. בשנים האחרונות מצלמים בין היתר: אבי הירשפלד, סוכנות ג'יני, יוסי זמיר, יוסי זליגר, אבי חיון ועוד.

לעיון נוסף

1. ר' אורן, צילום הנוף הארץ-ישראלי, בתעמולה הציונית, 1898-1948, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1994.
2. י' בר-גל, סוכנת תעמולה ארץ-ישראלית, קק"ל 1924-1947, אוניברסיטת חיפה, 1999.
3. ר' סלע, "לכבוש את ההר, הצלמים וקרן קימת לישראל", בתוך: ג' דגון (עורך), קרן קימת ומצלמת, תצלומים מהקופסא הכחולה 1903-2003, 2003.